

Rozdział 8

Wizje gospodarki dobrze urządzonej w okresie wielokryzysu

Juliusz Gardawski

Wstęp

Pandemia COVID-19, a także trwający wielokryzys skłoniły nas do refleksji nad stanem świadomości ekonomicznej Polek i Polaków pracujących. Przeprowadzona w niniejszym rozdziale analiza wpływu wielokryzysu 2020+ na świat pracy wpisuje się w tradycję badań wizji gospodarki dobrze urządzonej (normatywnych przedstawień gospodarki) (GDU), które były prowadzone przez ponad trzy dekady w zespole socjologów ekonomicznych ze Szkoły Głównej Planowania i Statystyki (SGPiS) i Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Wyniki wieloletnich badań zespołu z SGH dowodziły stabilności trójdzielnej, normatywnej wizji gospodarki, cechującej mentalność Polaków. W projekcie COV-WORK zadaliśmy pytanie, czy wstrząsy społeczno-ekonomiczne po 2020 r. doprowadziły do istotnych zmian tej wizji.

Dobierając narzędzia metodologiczne do naszych badań społecznej świadomości ekonomicznej, nawiązujemy do dorobku Maxa Webera (2002), ale także nowego instytucjonalizmu (Campbell, 2004; Fedorowicz, 2004; North, 1991). Odwołujemy się zarówno do nowego instytucjonalizmu wchodzącego w skład nurtu racjonalnego wyboru, bliskiego metodologicznie nowej ekonomii instytucjonalnej z naciskiem na kategorię maksymalizacji użyteczności, jak też związanego z tradycją humanistyczną i kategorią zakorzenienia (*embeddedness*) (Granovetter, 1985), a także z nurtem kulturologicznym, kojarzonym z tzw. starym instytucjonalizmem oraz instytucjonalizmem historycznym z jego

naciskiem na tropienie zależności ścieżkowej. Do tych inspiracji dodajemy teorię kapitalizmu patchworkowego (Gardawski i Rapacki, 2021; Rapacki, 2019a), pozwalającego na głębszą interpretację niektórych aspektów świadomości ekonomicznej. Wymienione nurty, wewnątrznie bardzo różnorodne, dają szansę na triangulację w badaniu złożonego problemu świadomości ekonomicznej.

Analizując świadomość ekonomiczną, nie sposób pominąć refleksji marksistowskiej i neomarksistowskiej z jej odniesieniami strukturalnymi. Jerzy J. Wiatr, odwołujący się do dorobku Marksa, odnosił świadomość ekonomiczną zarówno do etapów rozwoju społeczeństw, jak i do klas społecznych:

[...] określał świadomość ekonomiczną jako ogół występujących w danym społeczeństwie poglądów i ocen odnoszących się do ekonomicznych stosunków między ludźmi i do ich technologicznych uwarunkowań. W odniesieniu do poszczególnych społeczeństw można starać się o ustalenie dominującego wzoru świadomości ekonomicznej, jak też można starać się o ustalenie dominującego wzoru świadomości ekonomicznej poszczególnych klas. (Wiatr, 1987, s. 33–34)

Podobnie ujmował zagadnienie Leszek Gilejko (2002, s. 17).

Świadomość ekonomiczna, traktowana w marksizmie raczej jako zmienna zależna (pomijamy późne prace Marksa, odnoszące się do formacji azjatyckiej), bywa także ujmowana jako zmienna niezależna, której charakter i różnicowania aktywnie kształtują praktykę społeczną (w tym przypadku kluczowa jest perspektywa Maxa Webera).

Szczególnie interesująca w kontekście naszych badań jest koncepcja Pierre’a Bourdieu (2005) z racji trójdzielnej rekonstrukcji struktury klasowej. Nie tylko stała się ona podstawą hipotezy o trójdzielnym podziale klasowym polskiego społeczeństwa, ale także uchwyciła zjawisko reprodukcji struktury klasowej w wyniku zwrotnego oddziaływania historycznie ugruntowanej świadomości, kształtowanej w kontekście habitusów (Bourdieu i Wacquant, 2001).

Pojęcie świadomości społecznej jako czynnika aktywnego, odnoszącego się do interesów, przedstawiał Marek Ziółkowski, który wiązał to pojęcie z kategorią uświadamianych i podzielanych interesów, będących subiektywnymi celami, uznawanymi za słuszne (Ziółkowski, 2000, s. 57).

Nasze analizy dowodziły trwałości ambiwalencji, specyficznego postrzegania „obcego” i niskiego poziomu kapitału społecznego w aspekcie zaufania, co nie sprzyjało efektywności ekonomicznej, a było głęboko zinternalizowane i wytwarzało efekt zależności ścieżkowej. Stąd nasze odwołanie do pojęcia „kultury ekonomicznej”, proponowanego przez Francisa Fukuyamę. Kultura

[...] obejmuje wzajemne powiązania między czynnikami kulturowymi i elementami struktury społecznej, zbliżając się jednocześnie do popularnej koncepcji kultury jako sumy dziedzicznych nawyków etycznych. [...] Kulturę tak rozumianą można najłatwiej zdefiniować, określając, czym ona nie jest. Na pewno nie jest „racjonalnym wyborem” w pojęciu ekonomistów, dla których podstawowym modelem zachowania ludzkiego jest maksymalizacja korzyści. [...] Wybory nakazane przez kulturę wynikają ze zwyczaju. (Fukuyama, 1997, s. 49–50)

Nawiązując do propozycji Mirosławy Marody i Jacka Kochanowicza, a także Arthura T. Denzaua i Douglassa C. Northa, korzystamy z kategorii „ideologii gospodarczych”. Denzau i North pisali: „Ideologie są wspólnymi ramami modeli mentalnych, posiadane przez grupy, które dostarczają zarówno interpretacji środowiska, jak i wskazówki odnośnie tego, jak powinno być zbudowane” (Denzau i North, 1994, s. 4).

Należy podkreślić różnicę między pojęciami ideologii i wizji. Pierwsze są systemami koherentnymi, natomiast pojęcie „wizji” stosować będziemy dla układu zasad, które nie muszą być spójne. Nasze rozumienie wizji jest jednak bliskie ideologiom pod tym względem, że rzecz dotyczy wizji podzielanych intersubiektywnie („podzielanych modeli mentalnych” w ujęciu Douglassa Northa), długotrwałych, zakorzenionych, wyrastających na gruncie środowiskowych habitusów. Jan Szczepański podkreślał, że „[wizje] odpowiadają na potrzeby emocjonalne, odzwierciedlają nadzieje jednostek i grup, oczekiwania i życzenia”, zarazem nie są „systemem i hierarchią wartości”, chociaż ich komponentami są wartości (Szczepański, 1995, s. 8–9). Jerzy Sobczak wprowadził, obok wizji jako konstrukcji usystematyzowanych, pojęcie wizji będących wytworami potocznej świadomości. Są to „prywatne teorie gospodarki”, dające się rekonstruować w drodze badań socjologicznych (Sobczak, 1996, s. 33). W niniejszym opracowaniu zostało przyjęte określenie „wizji gospodarki dobrze urządzonej” jako układu pożądanego przez jednostki i zbiorowości zasad społeczno-ekonomicznych, które są definiowane jako wartości ekonomiczne (Daab, 1991; Hausner, 2020; por. inne ujęcia: Kolarska i Rychard, 1981)¹.

¹ Dodamy, że w polskiej literaturze były obecne także inne terminy opisujące normatywne wizje gospodarki. Włodzimierz Daab używał terminu „wyobrażenia o pożądanym układzie społeczeństwa” (Daab, 1991). W badaniach serii „Polacy” z lat osiemdziesiątych, aranżowanych przez Władysława Adamskiego, Lena Kolarska i Andrzej Rychard używali określenia „preferowane typy układu społeczeństwa”, ale także pisali o „wizjach układu społecznego”. W tym polu pojęciowym mieści się opracowana przez Jerzego Hausnera kategoria „społecznego imaginarium”, w ramach którego sytuują się wartości egzystencjalne (społeczne) i instrumentalne.

Przytoczmy w skrócie charakterystykę kategorii wartości ekonomicznych. Z punktu widzenia socjologii ekonomicznej szczególnie użyteczne są definicje przedstawiające wartości w sposób relatywistyczny, łączący aspekt subiektywny, w którym zawiera się czynnik kulturowy, z wymiarem obiektywnym, osadzonym w interesach ekonomicznych relatywizowanych do struktury społeczno-ekonomicznej. Podejście to jest zbliżone do kategorii wartości jako punktu wyjścia działań (Kluckhohn, 1951), wartości-ideałów (Ziółkowski, 2000), koncepcji internalizacji wartości (Szczepański, 1970), że wymienimy niektóre z nich.

Kończąc, odwołamy się do koncepcji porządku patchworkowego (Gardawski i Rapacki, 2021). Problematyka ta była omawiana w rozdziale 2, a także w innych rozdziałach. Obecnie podkreślimy, że cechą takiego porządku jest w dużym stopniu heterogeniczny i patchworkowy charakter instytucjonalnej osnowy życia społecznego, w tym fundamentalnych instytucji państwa i prawa, a także patchworkowy charakter relacji między organizacjami i instytucjami składającymi się na graczy funkcjonujących w ramach warunków tworzonych przez osnowę. Ten charakter porządku społeczno-ekonomicznego znajduje odzwierciedlenie w kulturze i ideologii ekonomicznej, cechującej część społeczeństw Europy Środkowej i Wschodniej, zwłaszcza nasz kraj. W badaniach świadomości ekonomicznej znajdowaliśmy od dawna, od czasu przełomu ustrojowego, a nawet wcześniej, w ostatnim okresie rozkładu autorytarnego socjalizmu, odzwierciedlenia tego porządku. Jak zostanie przedstawione w naszych analizach, większość osób badanych deklaruwała wysoki krytycyzm wobec instytucji państwa, które to instytucje nie tworzyły porządku spójnego, nie mówiąc o jego komplementarności, nie były więc w stanie wykonywać w sposób satysfakcjonujący swoich funkcji. Prowadziło to do wzmocnienia więzi społecznych na poziomie mikrostruktur i brania przez uczestników tych mikrostruktur spraw w swoje ręce. Uważamy, że antyprawna kultura, mocno zakorzeniona w polskim społeczeństwie, jest w dużym stopniu efektem porządku patchworkowego (por. rozdział 2). Dodajmy, że kapitalizm patchworkowy wzmocnił kulturowo ukształtowane tendencje indywidualistyczne na poziomie mikrostruktur, które zostały przedstawione w niniejszej monografii (por. część III i IV).

8.1. Badania wizji gospodarki dobrze urządzonej w SGPiS/SGH

Wizje gospodarki dobrze urządzonej były badane przez zespół socjologów ekonomicznych SGPiS/SGH od 1986 r., zaś od 1991 r. prowadzono reprezentacyjne ogólnopolskie badania pracowników przemysłu (seria „Robotnicy”) dzięki finansowemu wsparciu ze strony Fundacji im. Friedricha Eberta. Były one

kontynuowane do 1995 r. W latach późniejszych zespół prowadził ok. 30 badań, w tym kilkanaście na reprezentacjach grup społeczno-zawodowych, a kilka na reprezentatywnych próbach mieszkańców Polski. We wszystkich kwestionariuszach zamieszczano wskaźnik gospodarki dobrze urządzonej (GDU), który wprawdzie różnił się pod względem liczby zmiennych, lecz podstawowe zasady i ich układ pozostawały niezmiennie. Celem badań było m.in. rozszyfrowanie „czarnej skrzynki” orientacji kwalifikowanych jako niespójne, niejednorodne (por. omówienie tej tradycji badawczej w: Gardawski, 2021).

Głównym wnioskiem z wieloletnich badań było stwierdzenie trwałości trójdzielnego układu wizji, z których dwie odpowiadały w pewnym stopniu typowi egalitarno-etatystycznemu i rynkowo-efektywnościowemu z innych badań socjologicznych, natomiast główną, najbardziej charakterystyczną był typ pośredni, cechujący się „ograniczonym przyzwoleniem na gospodarkę rynkową” (Gardawski, 1996).

Następnym wnioskiem, który był zarazem przesłanką wieloletnich badań GDU, były zmiany poparcia zasad i proporcji między wizjami wraz z cyklicznymi kryzysami społeczno-gospodarczymi. Mimo że nie stwierdzaliśmy bezpośrednich odbić cykli gospodarczych i załamań kryzysowych w wizjach GDU, pojawiały się mniej czy bardziej wyraźne refleksy sytuacji społeczno-gospodarczej, co pozwalało traktować badania GDU jako swego rodzaju barometr sytuacji społeczno-gospodarczej. Poniżej omówimy cechy trzech typów wizji.

Pierwszy typ, najbardziej rynkowy, zakłada – obok poparcia zasady konkurencji między przedsiębiorstwami – zgodę na uciążliwości związane z rynkiem (w tym także na nieuchronność ryzyka pojawienia się bezrobocia), zgodę na prywatyzację przedsiębiorstw państwowych, zarówno przez kapitał polski, jak też zagraniczny i inne. Ten typ wizji był akceptowany marginesowo (ok. 5% respondentów naszych badań w latach dziewięćdziesiątych) i został określony mianem „liberalizm”.

Drugi typ wizji był umiarkowanie rynkowy (określany przez nas jako „modalny”), zawierał poparcie zasady konkurencji i niezależności przedsiębiorstw przy jednoczesnym nakładaniu pewnych ograniczeń, odnoszących się do egzystencjalnych interesów robotników. Dlatego też akceptacji zasady konkurencji towarzyszyło ograniczenie w postaci niedopuszczenia do związanego z nią ryzyka strukturalnego bezrobocia. Aprobowano prywatyzację przedsiębiorstw państwowych pod warunkiem nabywania ich przez kapitał polski. Postulowano wspieranie rozwoju kapitału polskiego. Mimo obaw przed zachodnią konkurencją akceptowano tworzenie przez kapitał zagraniczny nowych przedsiębiorstw „na surowym korzeniu”. Ponadto wizja ta obejmowała niechęć do bezpośredniej ingerencji państwa w gospodarkę, a zarazem zawierała poparcie

umiarkowanego egalitaryzmu. Wizję modalną określaliśmy jako „umiarkowanie modernizacyjną” (Gardawski, 1996). Wraz z osiąganiem kolejnych faz rozwoju polskiego kapitalizmu wizja ta ulegała zmianom, jednak cechy kluczowe okazały się trwałe (konkurencja z pewnymi egzystencjalnymi ograniczeniami, protekcjonizm, umiarkowany egalitaryzm). W ostatnim okresie nazywaliśmy tę wizję „rozwojową, bezpieczną gospodarką protekcjonistyczną”. Dodajmy, że na tym poziomie analizy stosujemy zamiennie terminy „etatyzm” i „interwencjonizm”.

Trzeci typ wizji cechował się niechęcią do gospodarki rynkowej i nie było w niej miejsca na bezrobocie czy zwolnienia zbędnych pracowników. Wizja zawierała także sprzeciw wobec prywatyzacji przedsiębiorstw, również przez kapitał krajowy, poparcie dla interwencji państwa w gospodarce, dla równości społecznej, a także dla partycypacji pracowników w zarządzaniu. Określaliśmy ten typ początkowo jako „tradycyjalny” lub jako „korporatyzm i egalitaryzm” (Gardawski i in., 2022, s. 128).

W długim okresie gromadzenia danych stwierdziliśmy większe lub mniejsze zmiany poziomu akceptacji wszystkich zasad, łącznie z zasadą początkowo bardzo wysoko popieraną – konkurencją między przedsiębiorstwami (notowaliśmy bardzo silne obniżenie poparcia konkurencji w czasach wielkiej niepewności w pierwszym roku transformacji), a także zasad dotyczących utrudnień związanych z gospodarką rynkową. Te dotychczasowe doświadczenia posłużą jako układ odniesienia w trakcie analiz wizji GDU w dobie wielokryzysu.

8.2. Badania wizji gospodarki dobrze urządzonej w okresie wielokryzysu

Wskaźnik GDU był przez nas kilkakrotnie modyfikowany. W ostatnich latach opracowaliśmy wersję, która służyła badaniu wizji GDU młodzieży pracującej polskiej i niemieckiej, przeprowadzonemu metodą wywiadu telefonicznego (CATI) jesienią 2016 r. Badania były realizowane przez zespół z SGH, Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Freie Universität Berlin, a ich przedmiotem były postawy młodzieży pracującej w warunkach prekaryjnych (Gardawski, 2020, 2021; Mrozowski i Czarasty, 2020). Konieczność uwzględnienia specyfiki niemieckiej wpłynęła na kilka zmian, m.in. na zastąpienie baterii zasad dotyczących utrudnień rynkowych przez jedną zasadę protekcjonistyczną, niemniej wskaźnik zachował wcześniejszą strukturę. Wskaźnik GDU został wykorzystany również w projekcie COV-WORK, w ramach którego przewidziano telefoniczne panelowe badania opinii publicznej (CATI) w latach 2021 i 2023 (por. rozdział 4). Wyniki I fali panelu, czyli badań społeczeństwa polskiego poddanego

doświadczeniu pandemii, zostały opublikowane w 2022 r. przez zespół autorów: Juliusz Gardawski, Adam Mrozowski, Jacek Burski, Jan Czarzasty, Mateusz Karolak (Gardawski i in., 2022).

W trakcie realizacji projektu COV-WORK sytuacja społeczno-gospodarcza Polski uległa zmianie, kryzys pandemiczny przekształcił się w zjawisko definiowane przez nas jako wielokryzys: miejsce pandemii zajął w 2022 r. kryzys wywołany pełnoskalową wojną w Ukrainie i towarzyszący jej kryzys kosztów życia, które nałożyły się na inne kryzysy opisywane w rozdziale 3 i poddane analizie w rozdziale 6. Dzięki wykorzystaniu wskaźnika GDU w postaci opracowanej do badań PREWORK z 2016 r. pojawiła się możliwość porównania deklaracji dotyczących GDU w latach 2016, 2021, 2023. Badania z 2016 r. obejmowały jedynie pracujących młodych (18–30 lat). To powodowało, że później można było porównać deklaracje jedynie tej grupy. Odpowiednie zbiorowości z badań panelowych okazały się stosunkowo nieliczne, ale zachowały reprezentatywność w warstwie wieku i zatrudnienia (w 2021 r. $n = 84$, zaś w 2023 r. $n = 91$ przy ogólnej liczbie respondentów panelu $N = 602$). Dodajmy, że w badanej zbiorowości pracujących młodych z 2023 r. 75,0% stanowili pracujący młodzi w 2021 r.

Analizy wpływu wielokryzysu na społeczeństwa, prowadzone w wielu krajach świata, wskazywały na jego szczególnie silny, negatywny wpływ na zdrowie psychiczne i dobrostan młodzieży. W opracowaniu Komisji Europejskiej, opublikowanym w czasie realizacji II fali naszych badań panelowych, pisano: „systematyczny przegląd retrospektywnych badań trendów (*longitudinal*) przeprowadzonych w 11 krajach wykazał wzrost poczucia beznadziejności (*distress*), negatywnych uczuć oraz pogorszenie zdrowia psychicznego wśród młodych ludzi, zwłaszcza nastolatków i młodych dorosłych” (European Commission, 2023). Badacze społeczeństw dotkniętych kryzysami (w tym badacze społeczeństwa polskiego) opublikowali dużą liczbę analiz empirycznych i teoretycznych, które były poświęcone negatywnemu wpływowi kryzysów na zdrowie psychiczne młodzieży, w tym analizy postaw młodzieży poddanych różnym formom społecznej deprywacji (Klinenberg, 2024; Pustułka i in., 2021; 2023). Dodajmy, że okresowi wielokryzysu towarzyszy rozpowszechnianie ideologii prawicowych i populistycznych, popularyzujących tzw. nieliberalną demokrację oraz manifestujących wrogość wobec elit i systemu oficjalnych instytucji (Myrczik i in., 2024).

Pierwsza część poniższych analiz empirycznych będzie dotyczyła porównania wyników badań wizji GDU deklarowanej przez pracujących młodych sprzed obecnego okresu wielokryzysu z wynikami badań panelowych obejmujących dwie fale wielokryzysu: pandemiczną i związaną z wojną. Druga część analiz odnosi się do panelowych ogólnopolskich badań reprezentatywnych ludności dorosłej z lat 2021 i 2023.

8.3. Porównawcze badania wizji GDU młodzieży pracującej w badaniach PREWORK i COV-WORK (w latach 2016, 2021, 2023)

Tabela 8.1 zawiera ogółem 16 zmiennych wskaźnika GDU. Wskaźnik obejmował 15 zmiennych w 2016 r., zaś 16 w badaniach z lat 2021 i 2023. Na wskaźnik składało się sześć większych i mniejszych baterii zasad oraz jedna zasada syndromatyczna: (1) zasady rynkowo-efektywnościowe: 1, 2, 3, 4, 5; (2) zasady egalitarno-etatystyczne: 11, 12, 13; (3) zasady bezpieczeństwa: 15, 16; (4) zasady korporacyjno-partycypacyjne: 10, 14; (5) zasady rozwoju gospodarczego: 7, 8; (6) zasada denacjonalizacji usług publicznych: 6; (7) zasada protekcyjnistyczna: 9.

Tabela 8.1. Poziom poparcia zasad wskaźnika gospodarki dobrze urządzonej przez młodych pracujących (18–30 lat) w 2016 r. i w okresie dwóch fal badań panelowych (2021 i 2023 r.)

Zasady	Pracujący młodzi (18–30)			
	Badania PREWORK 2016*	Badania panelowe COV-WORK		Różnica: 2023 – 2016
		I fala 2021**	II fala 2023***	
1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.	78,4	77,4	84,6	6,2
2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	X	51,6	48,4	X
3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.	20,5	9,6	7,7	–12,8
4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie bez ograniczeń polskich przedsiębiorstw.	16,2	14,5	23,1	6,9
5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego w ramach Europy.	69,6	84,5	72,5	2,9
6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.	55,3	59,5	60,4	5,1
7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.	77,7	74,7	64,8	–12,9

Tabela 8.1. – cd.

Zasady	Pracujący młodzi (18–30)			
	Badania PREWORK 2016*	Badania panelowe COV- WORK		Róż- nica: 2023 – 2016
		I fala 2021**	II fala 2023***	
8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.	56,2	52,4	48,6	–7,6
9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.	79,7	76,2	86,8	7,1
10. Związki zawodowe powinny mieć wpływ na sprawy ważne dla gospodarki kraju.	46,8	31,0	38,9	–7,9
11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, określać poziom płac.	40,1	20,5	18,9	–21,2
12. Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.	53,3	42,9	40,7	–12,6
13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną służbę zdrowia.	72,0	78,3	81,5	9,5
14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	46,9	62,7	53,8	6,9
15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	88,2	92,8	89,0	0,8
16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.	X	26,2	23,9	X

Źródła:

- * badania PREWORK, sondaż metodą CATI 2016; próba badawcza młodych, n = 545;
- ** badania COV-WORK, I fala panelu, metoda CATI 2021; próba badawcza młodych, n = 84;
- *** badania COV-WORK, II fala panelu, metoda CATI 2023; próba badawcza młodych, n = 91.

Rozpocznijmy od porównania rozkładów odpowiedzi udzielonych przez pracujących młodych Polaków² (18–30 lat) na pytania o wizję GDU z trzech sondaży: z badań prekariatu (PREWORK) z 2016 r. i z dwóch fal panelu z naszych aktualnych badań (COV-WORK). Głównym układem odniesienia dla wniosków będą wyniki skrajnych pomiarów z lat 2016 i 2023. W drugiej kolejności porównamy deklaracje pracujących młodych z 2023 r. z odpowiednimi deklaracjami pracujących starszych i emerytów.

W analizach I fali panelu (Gardawski i in., 2022, s. 111–112) przyjęliśmy cztery hipotezy: oczekiwanie wzrostu efektywności ochrony zdrowia, oczekiwanie zwiększenia trwałości stosunku pracy, oczekiwanie wzmożonej interwencji państwa i elity politycznej w gospodarce i obniżenie wiary w rynek jako efektywny mechanizm alokacyjny. Dwie pierwsze hipotezy zostały potwierdzone, dwie kolejne nie zostały potwierdzone lub były potwierdzone częściowo.

Obecnie wstrzymamy się od opracowania szczegółowych hipotez, które zakładałyby maksymalizację określonych przedmiotowo użyteczności z punktu widzenia trafnie (jak należałoby założyć) przewidzianych interesów respondentów. Przeciwnie, trzeba oczekiwać kolejnych sprzecznych czy ambiwalentnych oczekiwań. Stawiamy w związku z tym następującą hipotezę:

Hipoteza: wraz z rosnącym zagrożeniem kryzysami polska młodzież pracująca będzie w coraz większym stopniu oczekiwała bezpieczeństwa, pozostając, tak jak dotychczas, „antysystemowa”, czyli niechętna rozwiązaniom etatystycznym i interwencjonistycznym.

Na wstępie podkreślamy, że wyniki analiz powinny być traktowane ostrożnie. Jak pisaliśmy, zbiorowości pracujących młodych w badaniach panelowych były reprezentatywne na poziomie wieku i zatrudnienia (brano pod uwagę aktualne dane GUS), jednak ich liczebności były stosunkowo niewielkie, a wyniki obarczone są błędem statystycznym pomiaru.

Analizując dane zawarte w tabeli 8.1, widzimy, po pierwsze, istotne obniżenie poparcia dla zasad egalitarno-etatystycznych i korporacyjno-partycypacyjnych. Wycofywanie poparcia dotyczy w pierwszym rzędzie etatyizmu (zasada 11). Interwencja państwa w gospodarce straciła między rokiem 2016 a 2023 aż 21,2 p.p. poparcia u młodzieży pracującej. Głębokie tąpnięcie miało miejsce wraz z pandemią: między rokiem 2016 a 2021 sięgnęło 19,6 p.p., zaś w okresie między pomiarem z roku 2021 i 2023 dodatkowo pogłębiło się o 1,6 p.p. Obniżyło się także poparcie dla zasady egalitaryzmu (o 12,6 p.p.)

² W rozdziale piszemy zamiennie o postawach mieszkańców Polski oraz Polek i Polaków, bowiem w naszej próbie badań COV-WORK 98,8% respondentów wskazało narodowość polską.

i dla zasady interwencji związków zawodowych w gospodarce (o 7,9 p.p.). Związki zawodowe notowały najniższe poparcie w 2021 r. (w porównaniu z 2016 r. nastąpiło obniżenie o 15,8 p.p.). Na marginesie dodamy, że równoległe nastąpiło obniżenie akceptacji zasad wspomagania rozwoju gospodarczego z budżetu państwa – dla wydatkowania na cele rozwojowe – zarówno dla zasady finansowania badań i rozwoju technologii (o 12,9 p.p.), jak zasady dofinansowania start-upów (o 7,6 p.p.).

Komentarzem do przedstawionego powyżej silnego obniżenia poziomu zgody na interwencję państwa w gospodarce może być utrzymywanie wzrostowej, chociaż umiarkowanej, tendencji denacjonalizacji usług publicznych – sprzeciwu wobec obligatoryjnego, administrowanego przez państwo systemu emerytalnego. Dodajmy, że we wcześniejszych badaniach normatywnych wizji gospodarki niechęć młodzieży do państwowego systemu emerytalnego często przyjmowała charakter, który można określić jako bezrefleksyjny, żeby unikać dosadnego epitetu „infantylny” (jednoczesne oczekiwanie likwidacji obligatoryjnej składki emerytalnej, wpłacanej do budżetu, oraz otrzymywania emerytury z budżetu).

Nawiązując do tez zamieszczonych we wstępie, powrócimy do zagadnienia patchworku. Instytucje państwa są oceniane jako niewydolne (por. również rozdział 7), co jest wynikiem heterogenicznej i patchworkowej „logiki” jego działania. W wielu naszych wcześniejszych badaniach, zwłaszcza w badaniach świadomości ekonomicznej prywatnych przedsiębiorców, spotykaliśmy się z poglądem o niespójności działania państwa i niewłaściwym wypełnianiu przypisanych mu funkcji.

Wskazanemu powyżej obniżeniu poparcia zasad egalitarno-etatystycznych towarzyszy u pracujących młodych z jednej strony wzrostowa tendencja poparcia zasady konkurencji (o 6,2 p.p.), a z drugiej znaczące obniżenie przyzwolenia na liberalizację rynku pracy, która jest zapisana w zasadzie mówiącej o zwalnianiu pracowników bez odszkodowania obciążającego pracodawcę (o 12,8 p.p.). Równoległe między I a II falą panelu uległo zmniejszeniu o 3,2 p.p. przyzwolenia na bezrobocie w gospodarce rynkowej. Wizja GDU zawiera więc postulat rynkowego charakteru gospodarki przy jednoczesnym utrzymaniu, a nawet pewnym wzmocnieniu bezpieczeństwa stosunku pracy.

Z przedstawionymi obserwacjami wiąże się wzrastające poparcie zarówno dla zasady protekcyjizmu, jak zasady konkurencji. Zasady te są istotnie skorelowane ($\chi^2 = 30,746$; $df = 4$; $p < 0,001$), a 71,2% osób popierających protekcyjnistyczną ochronę gospodarki jednocześnie aprobuje zasadę konkurencji między przedsiębiorstwami. Korelacja ta daje się prosto wyjaśnić przeświadczeniem o konieczności wyrównania warunków konkurencji między

wyżej rozwiniętymi przedsiębiorstwami zagranicznymi i niżej rozwiniętymi krajowymi, natomiast podkreślamy tę zależność ze względu na kontekst zasady konkurencji, zwłaszcza jej odniesienie do innych zasad składających się na wizję GDU. We wcześniejszych badaniach notowaliśmy zjawisko silnego popierania konkurencji przy znacznie słabszym poparciu lub braku poparcia dla zwalniania z pracy zbędnych pracowników czy dla bankructw nieefektywnych przedsiębiorstw.

Powtórzmy: w przypadku zbiorowości pracującej młodzieży trzeba stwierdzić, że nie dość, że nie oczekiwała ona zwiększonej interwencji państwa w gospodarce i wzmocnienia konkretnych działań osłonowych w obszarze polityki społecznej, to wręcz postulowała ich osłabienie. Miało to miejsce w sytuacji pojawienia się kryzysu COVID-19 i kryzysu wywołanego pełnoskalową wojną w Ukrainie. Zarazem nastąpiło zwiększenie poparcia dla zasady konkurencji między przedsiębiorstwami, ale także dla protekcjonizmu gospodarczego.

Istnieje również druga strona normatywnych wizji GDU u pracujących młodych, związana z wyzwaniem egzystencjalnymi. Mimo że nastąpił szereg przesunięć poziomów poparcia wewnątrz zasad wskaźnika, w rankingu oczekiwań wysoko sytuowało się bezpieczeństwo stosunku pracy (zapewnienie wszystkim chcącym stałego zatrudnienia): 2016 r. – 88,2%, 2021 r. – 92,8%, 2023 r. – 89,0%; zapewnienie bezpłatnej ochrony zdrowia: 2016 r. – 72,0%, 2021 r. – 78,3%, 2023 r. – 81,5%; popieranie swobodnego przepływu pracowników między krajami w ramach Europy: 2016 r. – 69,6%, 2021 r. – 84,5%, 2023 r. – 72,5%.

Bardziej szczegółowy opis wizji GDU pracujących młodych w okresie wielokryzysu przedstawimy w kolejnym podrozdziale, w którym porównamy wizje pracujących młodych z wizjami pracujących starszych i emerytów.

8.4. Pracująca młodzież, pracujący starsi, emeryci – różne wizje GDU w II fali panelu COV-WORK (2023)

Badania kwestionariuszowe COV-WORK w odróżnieniu od wcześniejszych badań PREWORK obejmowały nie tylko młodzież, lecz także reprezentację dorosłych mieszkańców Polski. Posiłkując się danymi z II fali panelu COV-WORK (2023), będziemy mogli porównać preferencje zbiorowości pracujących młodych, którym poświęciliśmy poprzedni podrozdział, z preferencjami pracujących starszych (31 lat i więcej) oraz preferencjami osób deklarujących podczas wywiadu, że są na emeryturze. Tabela obejmuje także poziom średnich wartości dla całej próby (N = 602) (tabela 8.2). Wyniki

badan obydwu fal panelu na poziomie ogółu badanych dają wyniki stosunkowo zbliżone, natomiast pojawiają się różnice między falami odnośnie do niektórych kategorii.

Tabela 8.2. Poziom poparcia zasad wskaźnika gospodarki dobrze urządzonej przez pracujących młodych (18–30 lat), pracujących starszych (31 lat i więcej) i emerytów w czasie przeprowadzania II fali badań panelowych COV-WORK (2023)

Zasady wskaźnika GDU	1. Średnia w pró- bie	2. Pra- cujący młodzi	3. Pra- cujący starsi	4. Emeryci	Różni- ca: 2 – 3
1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.	78,5	84,6	79,8	86,8	4,8
2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	51,3	48,4	57,1	57,6	–8,7
3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.	10,9	7,7	10,1	11,7	–2,4
4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń.	14,7	23,1	15,6	11,0	7,5
5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego.	71,3	72,5	75,2	75,1	–2,7
6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.	42,9	60,4	45,9	30,6	14,5
7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.	72,3	64,8	74,8	76,7	–10
8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.	50,4	42,2	48,6	61,6	–6,4
9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.	82,1	86,8	77,6	83,9	9,2

Tabela 8.2. – cd.

Zasady wskaźnika GDU	1. Średnia w pró- bie	2. Pra- cujący młodzi	3. Pra- cujący starsi	4. Emeryci	Różni- ca: 2 – 3
10. Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju.	45,4	38,9	39,2	55,9	-0,3
11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace.	41,1	18,9	38,4	58,2	-19,5
12. Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.	54,8	40,7	49,5	69,5	-8,8
13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia.	84,2	81,5	84,9	88,2	-3,4
14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	52,9	53,9	46,3	65,2	7,6
15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	92,2	89,0	89,0	97,3	0
16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.	31,7	23,9	22,9	43,6	1
Ogółem		15,1% n = 91	36,2% n = 218	31,4% n = 189	X

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu 2023, lato 2023. Metoda CATI. N = 602.

W badanej próbie pracująca młodzież stanowiła 15,1% próby, pracujący starsi 36,2%, emeryci 31,4%. Największą różnicę zanotowaliśmy w przypadku zasady etatyzmu (zasada 11): emeryci popierali interwencję państwa w gospodarce częściej od pracujących starszych, ci z kolei częściej od pracującej młodzieży (58,2% wobec 38,4% i 18,9%). W przypadku poparcia egalitaryzmu (zasada 12) różnica między odpowiednimi grupami układała się w ciąg: 69,5% vs. 49,5% vs. 40,7%. Między badanymi grupami pojawiła się charakterystyczna różnica przy zasadzie nieuchronności pojawienia się bezrobocia w gospodarce rynkowej (zasada 2): brak różnic między emerytami i pracującymi starszymi (odpowiednio 57,6% i 57,1%) oraz istotna różnica między nimi a pracującą młodzieżą (48,4%). Emeryci zdecydowanie rzadziej oczekiwali likwidacji

państwowego systemu emerytalnego (zasada 6) niż pracujący starsi, a ci z kolei rzadziej niż pracująca młodzież: 30,6%, wobec 45,9% i 60,4%. Niezgodny z intuicją okazał się rozkład poparcia zasady budżetowego wspierania start-upów (zasada 8): najczęściej popierali tę zasadę emeryci, rzadziej pracujący starsi, najrzadziej pracująca młodzież (61,6%, 48,6% i 42,2%). Podobne zależności zanotowaliśmy przy zasadzie inwestowania środków budżetowych w rozwój technologii (zasada 7): 76,7%, 74,8% i 64,8%.

Interpretując wyniki powyższych analiz, warto odwołać się do deklarowanych dolegliwości związanych z kryzysami. Przy porównywaniu deklaracji pracującej młodzieży z deklaracjami pracujących starszych stwierdziliśmy istotne różnice. Biorąc pod uwagę deklaracje skrajne, czyli „zdecydowaną uciążliwość”³, pracująca młodzież, poza przypadkiem jednej zasady, deklarowała niższy poziom uciążliwości: odnośnie do pandemii COVID-19: 13,2% wśród pracującej młodzieży, 27,6% u pracujących starszych, wojny w Ukrainie: odpowiednio 14,1% i 28,3%, kryzysu imigracji: 17,6% i 22,9%, kryzysu klimatycznego: 15,4% i 32,4%, kryzysu tradycyjnych wartości: 7,7% i 18,7%.

Nawiązując do podziału społeczeństwa na trzy Polski, proponowanego w przeszłości przez Mirosławę Marody (2004), możemy obecnie wyznaczyć podział z uwzględnieniem kryterium wieku i statusu zatrudnienia, z którego będzie wynikało, że na skali zasad egalitarno-etatystycznych i korporacyjno-partycypacyjnych pozycję najwyższą zajmują emeryci, pośrednią pracujący starsi, najniższą zaś pracująca młodzież. Emeryci są także w największym stopniu przeciwni likwidacji państwowego systemu emerytalnego. Jednocześnie okazało się, że emeryci nie są przeciwnikami zasad rynkowo-efektywnościowych, pod tym względem dominują nad pracującą młodzieżą i nie ustępują pracującym starszym, zaś przy zasadzie konkurencji to przedstawiciele młodzieży zajmują pierwszą pozycję z przewagą 7,0 p.p. nad pracującymi starszymi. Emeryci górują także nad pozostałymi grupami, jeśli chodzi o zasady rozwojowo-technologiczne – zdecydowanie najbardziej sprzyjają osobom debiutującym w roli przedsiębiorców. Tym, co wyróżnia pracującą młodzież, jest nieco wyższy poziom przyzwolenia na kupowanie polskich przedsiębiorstw przez kapitał zagraniczny niż w przypadku pozostałych grup.

Odnosząc się do zakończenia poprzedniego podrozdziału, można postawić pytanie o specyfikę modeli GDU w przypadku emerytów oraz pracujących starszych. Punktem wyjścia będzie tu opisany poprzednio model GDU, właściwy pracującej młodzieży. Przy takim odniesieniu model cechujący emerytów

³ Zwracamy uwagę, że w rozdziale 6, poświęconym kryzysom, inaczej niż w obecnym, wyliczaliśmy statystyki, łącząc deklaracje „zdecydowanie dotykają” i „raczej dotykają”.

określimy jako zdecydowanie rynkowy, a przy tym protekcyjnistyczny, popierający bezpieczny rynek pracy (niechętny liberalizacji rynku pracy), postulujący rozwój gospodarki ze środków budżetowych, lecz w ramach rozwiązań etatystyczno-egalitarnych (interwencja państwa i związków zawodowych, egalitaryzm). Model GDU u pracujących starszych lokował się między modelem pracujących młodych a modelem emerytów, co było szczególnie wyraźne w przypadku zasad egalitarno-etatystycznych.

Pracująca młodzież w porównaniu z respondentami starszymi i emerytami jest częściej przeciwna dopuszczaniu do bezrobocia, a zarazem nieco częściej wyraża zgodę na sprzedawanie przedsiębiorstw polskich kapitałowi zagranicznemu (23,1% wobec 15,6% u pracujących starszych i 11,0% u emerytów), ale jednocześnie zdecydowana większość popiera gospodarczy protekcyjizm (86,8% wobec 77,6% u starszych pracujących i 83,9% u emerytów); jest stosunkowo mniej chętna budżetowemu finansowaniu rozwoju technologicznego kraju (64,8%, starsi pracujący – 74,8%, emeryci – 76,7%), jest także niechętna finansowaniu start-upów. Młodzież rzadziej od pozostałych zgadza się na interwencję państwa w gospodarce (18,9%, pracujący starsi – 38,4%, emeryci – 58,2%), a także częściej popiera zasadę, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę, a jeśli tak, to w jakiej formie (60,4% wobec 45,9% u starszych pracujących i 30,6% u emerytów). Młodzież jest stosunkowo niechętna egalitaryzmowi (40,7% wobec 49,5% u pracujących starszych i 69,5% u emerytów), lecz związki zawodowe popiera w podobnym stopniu jak pracujący starsi, a partycypację pracowniczą w większym stopniu niż oni.

Na podstawie treści tabeli 8.2 można sformułować wniosek o normatywnym modelu porządku gospodarczego, który odpowiada pracującej młodzieży, w świetle badań przeprowadzonych w okresie wielokryzysu. Biorąc pod uwagę omówiony kontekst wizji GDU cechujących inne zbiorowości, postawy pracującej młodzieży z lat 2021 i 2023 przywodzą na myśl opisywany w ramach badań SGH efekt stosunkowo silnej dwoistości modelu: w kwestiach ustrojowych jest oczekiwanie modelu liberalnej gospodarki rynkowej, przeciwnej etatyzmowi i egalitaryzmowi, natomiast w kwestiach egzystencjalnych pojawia się oczekiwanie na ograniczenie mechanizmów rynkowych i ochronę interesów pracowniczych. Przy tym postulaty rynkowe formułowane są przez młodzież pracującą w bardziej kategorycznej formie niż w przypadku dwóch pozostałych zbiorowości. Jeśli chodzi o interes egzystencjalny, to ma on być zapewniony przez ograniczenie bezrobocia, ponadto młodzież w większym stopniu niż starsi oczekuje partycypacji pracowniczej oraz wzmocnienia ochrony polskich przedsiębiorstw przed zagraniczną konkurencją (czemu towarzyszy niewysokie,

ale wyższe niż w przypadku pozostałych zbiorowości, otwarcie na nowe zagraniczne inwestycje). Ryzykując duże uproszczenie, można ten model określić jako „bezpieczną liberalną gospodarkę rynkową”.

8.5. Wizje gospodarki dobrze urządzonej w badaniach panelowych (2021–2023)

Pierwsza fala panelu (badania z jesieni 2021 r.) były przeprowadzone na próbie 1400 osób. Badania panelowe, omawiane obecnie, zostały zrealizowane na próbie 602 osób wyodrębnionych z badań z 2021 r., które wzięły także udział w badaniach z 2023 r. Dało to możliwość bardzo dokładnego porównania deklaracji osób badanych (tabela 8.3).

Tabela 8.3. Poziom poparcia zasad wskaźnika gospodarki dobrze urządzonej w dwóch falach panelu (2001 i 2023)

Zasady wskaźnika GDU	I fala panelu		II fala panelu		Różnica: 4 – 2
	1. Zdecydowanie tak	2. Zdecydowanie tak i raczej tak	3. Zdecydowanie tak	4. Zdecydowanie tak i raczej tak	
1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.***	37,6	74,8	47,4	78,5	3,7
2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	17,1	51,1	21,0	51,3	0,2
3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.*	2,3	8,0	3,4	10,9	2,9
4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń.	6,5	15,9	5,4	14,7	–1,2
5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego.*	31,0	71,1	33,6	71,3	0,2
6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.*	22,5	42,4	20,7	42,9	0,5

Tabela 8.3. – cd.

Zasady wskaźnika GDU	I fala panelu		II fala panelu		Różnica: 4 – 2
	1. Zdecydowanie tak	2. Zdecydowanie tak i raczej tak	3. Zdecydowanie tak	4. Zdecydowanie tak i raczej tak	
7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.*	34,5	74,8	36,3	72,3	–2,5
8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.**	19,9	52,8	17,9	50,4	–2,4
9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.***	37,2	73,0	43,8	82,1	9,1
10. Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju.**	11,4	36,8	17,7	45,4	8,6
11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace.**	17,1	47,3	18,6	41,1	–6,2
12. Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.**	21,6	54,4	20,9	54,8	0,4
13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia.**	50,9	79,9	56,1	84,2	4,3
14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	13,2	56,1	13,2	52,9	–3,2
15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	54,2	89,9	57,8	92,2	2,3
16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.*	13,5	32,2	13,4	31,7	–0,5

Źródło: badanie COV-WORK, I fala panelu 2021, N = 602; II fala panelu 2023, N = 602;

* p < 0,05; ** p < 0,001; *** p < 0,000.

W ciągu dwóch lat dzielących fale badań panelowych nastąpiły stosunkowo niewielkie zmiany preferencji na poziomie ogólnym (łączącym poparcie zdecydowane i umiarkowane). Najbardziej charakterystyczny okazał się wzrost poparcia dla protekcjonizmu (zasada 9), mówiącego o tworzeniu lepszych warunków dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków niż dla zagranicznych (9,1 p.p.), następnie dla zasady 10 – zwiększenia wpływu związków zawodowych na gospodarkę (8,6 p.p.) oraz zasady 13 – zapewnienia wszystkim obywatelom bezpłatnej opieki zdrowotnej (4,3 p.p.). Ponadto wzrosło poparcie dla zasady 1 – mówiącej o konkurencji, jednak głównie w wariancie zdecydowanym (9,8 p.p.), natomiast w ujęciu łączącym poparcie zdecydowane i umiarkowane wzrost wynosił już tylko 3,7 p.p. Dodajmy, że dwukrotnie obniżył się odsetek przeciwników konkurencji (z 11,2% do 6,1%).

Rysuje się obraz stosunkowo klarowny: ma być gospodarka rynkowa, lecz bezpieczna, polska przedsiębiorczość ma być chroniona, polski świat pracy ma być także chroniony przez związki zawodowe – jak można sądzić, w tych obszarach sytuacja była niedostatecznie satysfakcjonująca, między falami panelu preferencje uległy wzmocnieniu.

Wśród zasad o obniżonym poparciu na pierwsze miejsce wysuwa się zasada 11 – interwencjonizm państwa w gospodarce. Pytaliśmy o państwo aktywnie planujące (rozwój gospodarczy), niezastępujące rynku, lecz kontrolujące parametry ważne dla konsumenta i pracownika: ceny i płace. W pytaniu zarysowany został model państwa sprawczego, państwa na czas kryzysu. Zarówno z naszych, jak też innych badań wynika, że Polki i Polacy oczekują wykonywania takich właśnie funkcji: ustalania kierunku rozwoju, realizacji śmiałych zamierzeń, chronienia przed ułomnościami rynku, chronienia krajowej przedsiębiorczości przed nierzetelną konkurencją, natomiast nie przekłada się to na poparcie dla instytucji państwa; mówiąc z pewną emfazą, w dużej części społeczeństwa panuje przekonanie, że nie można przy użyciu mechanizmów „realnej demokracji” uzyskać w naszym kraju takiej postaci instytucji państwa, która odpowiadałaby tym wyzwaniom. Tę interpretację należy rozszerzyć o wyniki wielu badań, inspirowanych koncepcją Stefana Nowaka (1979), wskazujących na tradycyjnie utrwalony niski poziom zaufania do oficjalnych instytucji, w tym państwa i prawa.

Można założyć, że zmiany dowodzą narastających wraz ze zjawiskami wielokryzysu obaw o przyszłość polskiej gospodarki oraz o bezpieczeństwo na rynku pracy. Trosce o stan gospodarki odpowiada zwiększone poparcie konkurencji – pisaliśmy o tym poprzednio i będziemy wracali do tego wątku – konkurencja jest w większym stopniu kojarzona z podnoszeniem jakości polskiej gospodarki, w mniejszym zaś z trudnościami na polskim rynku pracy.

Na wstępie tego etapu analiz wizji GDU odtworzymy, w ślad procedur dotychczas stosowanych, hierarchię zasad wskaźnika. Traktujemy ten etap jako wstęp do zbadania strukturalnych podziałów i towarzyszącej im wielości wizji GDU.

Zasady wskaźnika podzieliśmy na trzy zbiory pod względem częstotliwości wyborów: pierwszy obejmuje zasady o poziomie poparcia między 71,3% a 92,2% (6 zasad), drugi między 50,4% a 54,8% (4 zasady) i trzeci między 10,9% a 45,4% (6 zasad). Podczas porównywania dwóch fal panelu okazało się, że te trzy zbiory składały się każdorazowo z tych samych zasad, jednak zmieniała się kolejność zasad wewnątrz zbiorów.

Tabela 8.4. Hierarchia zasad pod względem liczebności wyborów

Numer zasady wg tabeli 8.1	Zasady	Poziom poparcia (%)
Zasady o wysokim poziomie poparcia		
15.	Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	92,2
13.	Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia.	84,2
9.	Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.	82,1
1.	Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.	78,5
7.	Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.	72,3
5.	Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego.	71,3
Zasady o średnim poziomie poparcia		
12.	Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.	54,8
14.	Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	52,9
2.	W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	51,3
8.	Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.	50,4
Zasady o niskim poziomie poparcia		
10.	Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju.	45,4

Tabela 8.4. – cd.

Numer zasady wg tabeli 8.1	Zasady	Poziom poparcia (%)
6.	Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.	42,9
11.	Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace.	41,1
16.	Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.	31,7
4.	Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń.	14,7
3.	Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.	10,9

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu.

Wizja GDU w okresie apogeum wielokryzysu po 2020 r. (wojna, imigracja, wzrost kosztów życia) pod kilkoma względami uzupełniła obraz wizji ze szczytowego okresu pandemii. Punktem wyjścia hierarchii jest brak poczucia bezpieczeństwa egzystencjalnego na rynku pracy i brak bezpieczeństwa w zakresie ochrony zdrowia, a także obawa o efektywność narodowej gospodarki w kontekście funkcjonowania na ekonomicznych peryferiach i konkurencji ze strony gospodarek wyżej rozwiniętych.

Hierarchię wyborów zamykają zasady o najniższym poziomie wyborów: liberalizacja rynku pracy, swobodny dostęp kapitału zagranicznego do polskiej gospodarki i idea bezwarunkowego dochodu podstawowego. W tym ostatnim przypadku, jak można sądzić, daje o sobie znać sformułowanie zasady („zapewnienie środków utrzymania także temu, który nie pracuje”), sugerujące respondentom utrzymywanie osób uchylających się od pracy.

Podsumowując okres wstrząsów zewnętrznych po 2020 r. i trwającego wielokryzysu z punktu widzenia ogółu Polaków, przychodzi stwierdzić, że wpłynął on w niewielkim stopniu na hierarchię wartości społeczno-gospodarczych, składających się na wskaźnik GDU. W okresie tym nastąpiły umiarkowane wzrosty poparcia dla zasad dotyczących ochrony zdrowia i trwałości stosunku pracy, ponadto wzrosło poparcie dla protekcyjizmu. Wbrew oczekiwaniom nie nastąpił wzrost poparcia dla głównych zasad etatystyczno-egalitarnych ani nie obniżyło się poparcie dla głównych zasad rynkowo-efektywnościowych. Względnie silniejsze zmiany normatywnych wizji gospodarki w okresie wielokryzysu zanotowaliśmy w zbiorowości pracującej młodzieży (18–29 lat).

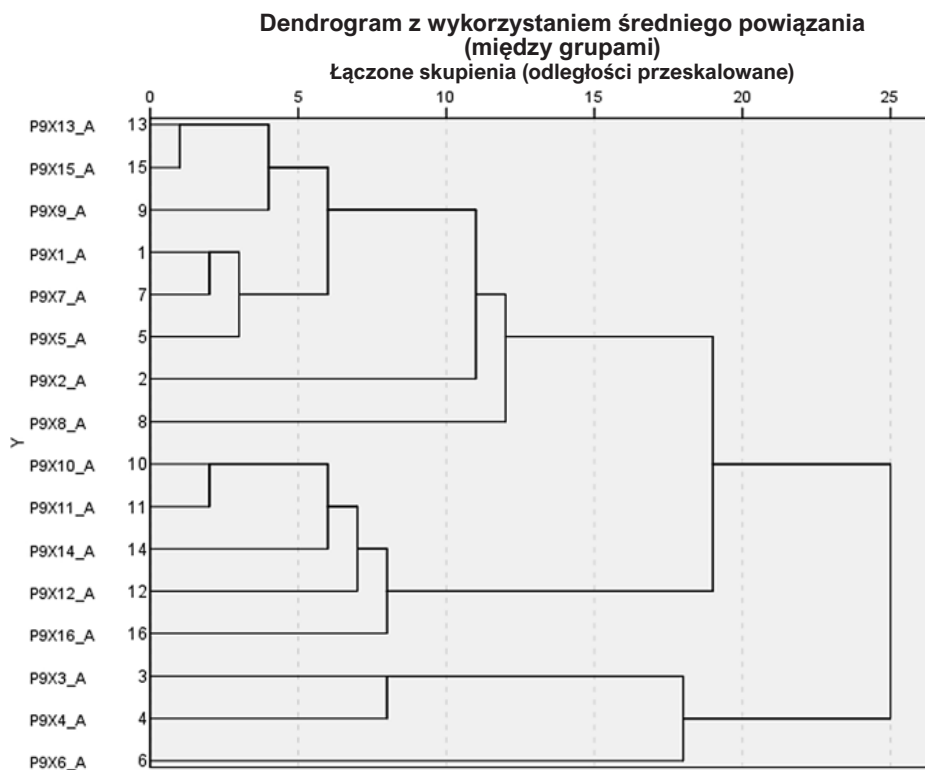
Kończąc tę analizę, warto zwrócić uwagę na bardzo zbliżone poziomy deklaracji pracującej młodzieży z 2016 r. i deklaracji osób dorosłych w 2023 r. (tabela 8.1, tabela 8.3). Oczywiście badane populacje są nieporównywalne, niemniej mogą wzmocnić hipotezę o niewielkim wpływie wielokryzysu na normatywne wizje gospodarki.

8.5.1. Trzy wizje GDU w badaniach panelowych (2021–2023)

Zgodnie ze stosowaną w badaniach zespołu SGH metodą analiz wielozmiennych, pozwalających wyodrębnić wizje gospodarki, przeprowadziliśmy analizę klastrową i analizę czynnikową dla zmiennych wskaźnika GDU z I i II fali panelu oraz analizę czynnikową dla II fali panelu. Wyniki potwierdziły wnioski z długookresowych badań, przytoczone we wstępie do niniejszego rozdziału, czyli obecność trzech wizji: „liberalnej”, „umiarkowanie modernizacyjnej” i „tradycyjalnej”. Mimo wspomnianych już okresowych zmian w poziomie poparcia dla poszczególnych zasad trójdzielna struktura zachowała swój kształt. Dodamy na marginesie, że w badaniach młodzieży pracującej polskiej i niemieckiej (COV-WORK 2016) mieliśmy dobrą okazję, aby się przekonać o odrębności polskiej trójwizji z jej akcentem „materialistycznym” od orientacji „postmaterialistycznej”, właściwej pracującym młodym Niemcom (Gardawski, 2021, s. 259–268).

8.5.1.1. Analizy klastrowa i czynnikowa

Badania wskaźnika GDU były w przypadku projektu COV-WORK w latach 2021–2023 wyjątkowo cenne, mieliśmy bowiem dane z rzetelnie przeprowadzonego panelu, mogliśmy więc zweryfikować tezę o trwałości wizji GDU w trakcie wielokryzysu. Analiza klastrowa (wykres 8.1 i wykres 8.2) i czynnikowa (tabela 8.5) potwierdziły tę trwałość, kolejny raz ujawniając trójdzielną strukturę świadomości ekonomicznej społeczeństwa polskiego w aspekcie normatywnej wizji gospodarki. Ponadto wzmocniona została nasza hipoteza strukturalna, że trójwizja jest wskaźnikiem zróżnicowań społeczno-ekonomicznych.

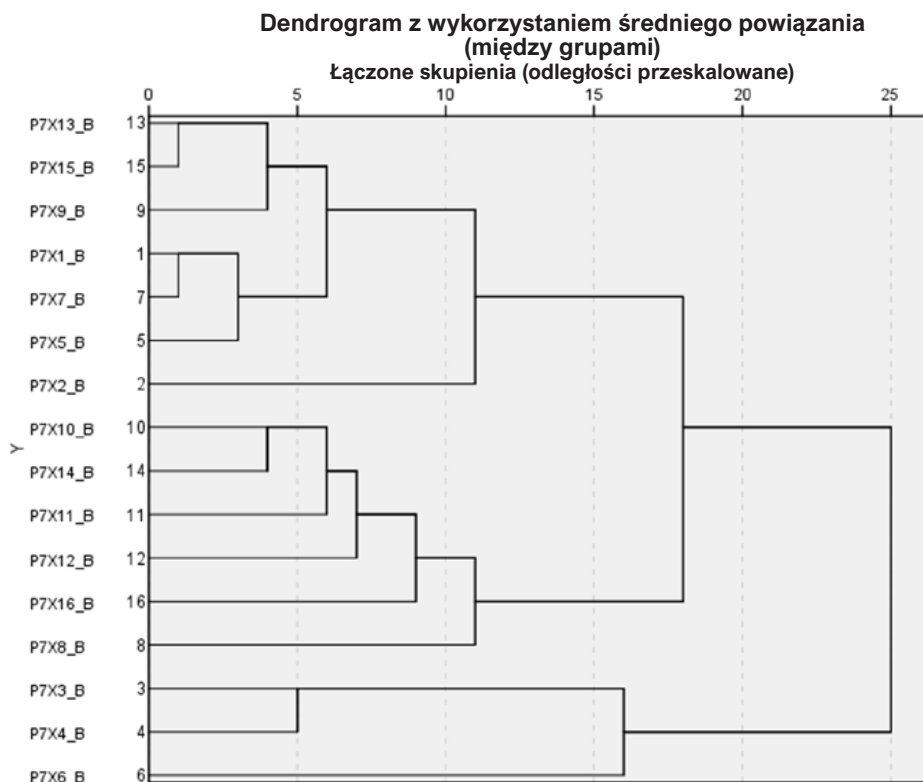

Wykres 8.1. Analiza klastrow wskaźnika gospodarki dobrze urządzonej (dendrogram); I fala panelu, 2021 r.

Źródło: badanie COV-WORK, I fala panelu, 2021 r., N = 602.

Uwaga: Skala Likerta z punktem centralnym, pominięto „trudno powiedzieć/nie dotyczy”⁴.

⁴ W tym i kolejnych wykresach oraz tabelach przyjęto następującą numerację i treść zasad: 1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki. 2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne. 3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odpraw pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie. 4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń. 5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego. 6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę. 7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie. 8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą. 9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków. 10. Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju. 11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace. 12. Polityka

Wykres 8.2. Analiza klastrow zasad wskaźnika gospodarki dobrze urządzonej (dendrogram); II fala panelu, 2023 r.

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu, 2023 r., N = 602.

Uwaga: Skala Likerta z punktem centralnym, pominięto „trudno powiedzieć/nie dotyczy”.

Analiza klastrowa wyodrębniła na pierwszym miejscu wizję ześrodkowaną wokół protekcjonizmu i bezpieczeństwa, odpowiadającą w przeszłości kategorii „umiarkowanej modernizacji”. Na drugim miejscu znalazł się klastrowy o charakterze egalitarno-etatystycznym, odpowiadający wizji „tradycyjalnej”, na trzecim pojawiła się wizja „liberalna”, która nie wymagała zmiany nazwy. Poniżej przedstawimy wewnętrzną strukturę poszczególnych klastrow, używając uproszczonych etykiet zasad.

podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi. 13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia. 14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni. 15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę. 16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.

Klaster pierwszy łączy siedem zasad: 13 (bezpłatna ochrona zdrowia), 15 (stałe zatrudnienie), 9 (protekcjonizm), 1 (konkurencja), 7 (budżetowe finansowanie rozwoju technologii – rozwój technologiczny), 5 (swobodny przepływ pracowników), 2 (dopuszczalność bezrobocia). Klaster drugi łączy sześć zasad: 10 (ingerencja związków zawodowych w gospodarkę – korporatyzm), 14 (partycypacja pracownicza), 11 (ingerencja państwa w gospodarkę – etatyzm), 12 (egalitaryzm), 16 (gwarantowany dochód podstawowy), 8 (budżetowe wspieranie start-upów). Klaster trzeci łączy trzy zasady: 3 (zwalnianie pracowników bez odpraw ze strony pracodawcy – liberalizacja rynku pracy), 4 (dostęp kapitału zagranicznego), 6 (denacjonalizacja systemu emerytalnego).

Analizę czynnikową przeprowadziliśmy na danych z II fali panelu z 2023 r. Analiza eksploracyjna ujawniła pięć czynników, korelacje między nimi wskazywały na obecność trzech wizji. W związku z tym przeprowadziliśmy analizę o charakterze afirmacyjnym, zaprogramowaną na ustalenie trzech czynników. Jej rezultat przedstawia tabela 8.5.

Tabela 8.5. Afirmacyjna analiza czynnikowa wskaźnika GDU

Zasady	Czynniki		
	1*	2**	3***
11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace.	0,621	-0,155	0,273
10. Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju.	0,585	-0,055	0,274
12. Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.	0,571	0,019	0,167
15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	0,537	0,115	0,185
14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	0,531	0,038	0,202
13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia.	0,479	0,050	0,127
16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.	0,445	0,055	0,014
3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.	-0,354	0,073	-0,278
7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.	-0,062	0,638	-0,129

Tabela 8.5. – cd.

Zasady	Czynniki		
	1*	2**	3***
8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.	0,244	0,444	-0,120
2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	-0,424	0,433	-0,325
1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.	-0,316	0,398	-0,190
6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.	-0,071	-0,114	-0,027
4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń.	-0,225	0,062	-0,862
9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.	0,340	0,007	0,360
5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego.	-0,087	0,268	-0,331

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu, 2023 r., N = 602.

Uwagi: Skala pięciu wartości z punktem centralnym, II fala panelu, 2023 r.

Metoda czynnika głównego, rotacja Oblimin z normalizacją Kaisera.

* Etatyzm, egalitaryzm, bezpieczeństwo kontra liberalny rynek pracy.

** Rozwój i konkurencja kontra denacjonalizowany system emerytalny.

*** Protekcjonizm kontra kapitał zagraniczny i otwarty rynek (inwersja).

Czynnik pierwszy, zbliżony do klastra egalitarno-etatystycznego, zawiera siedem zasad: 11 (etatyzm), 10 (korporatyzm), 12 (egalitaryzm), 15 (stałe zatrudnienie), 14 (partycypacja), 13 (bezpłatna ochrona zdrowia), 16 (gwarantowany dochód podstawowy). Czynnikiem przejmują dwie zasady z klastra bezpiecznej gospodarki rynkowej (13 i 14). Jednocześnie czynnik odrzuca zasadę 3 (liberalizacja rynku pracy), wchodzącą w skład klastra liberalnego.

Czynnik drugi, zbliżony do klastra bezpiecznej gospodarki rynkowej, zawiera pięć zasad: 7 (rozwój technologiczny), 8 (budżetowe wspieranie start-upów), 2 (dopuszczalność bezrobocia), 1 (konkurencja), 5 (swobody przepływ pracowników między krajami). Jednocześnie czynnik odrzuca zasadę 6 (denacjonalizacja systemu emerytalnego), wchodzącą w skład klastra liberalnego.

Czynnik trzeci zawiera jedną zasadę: 9 (protekcjonizm) oraz odrzuca zasadę 4 (swobodny dostęp kapitału zagranicznego), wchodzącą w skład klastra liberalnego.

Tak więc, mimo że analiza czynnikowa nie wyrotowała odrębnego klastra liberalnego, to jego trzy zasady (3, 4, 6) wyodrębniły się jako negatywne układy odniesienia w kolejnych czynnikach. Ponadto analiza czynnikowa, porównując z klastrową, przesunęła dwie zasady dotyczące bezpieczeństwa (13, 14) do czynnika o charakterze egalitarno-etatystycznym. W wielu wcześniejszych analizach czynnikowych zasady bezpieczeństwa często należały do wizji „tradycyjalnych”, egalitarno-etatystycznych, uznaliśmy więc, że w aktualnych analizach również dodamy je do wizji egalitarno-etatystycznej.

Analiza wskazuje na utrzymanie się trójdzielnej struktury wizji GDU – jest ona dobrze triangulacyjnie uzasadniona. Połączenie wyników dwóch analiz prowadziło do niewielkich zmian w stosunku do pierwotnego wyniku analizy klastrowej, dlatego zmieniliśmy nazwy wizji: pierwsza to „etatyzm, egalitaryzm, bezpieczeństwo”, druga to „rozwój, konkurencja, protekcyjizm”, trzecia to „liberalizm”. Pozostają one jednak związane z używanymi w pierwszym okresie badań (lata dziewięćdziesiąte XX w.) określeniami „tradycjonalizm”, „umiarkowana modernizacja”, „liberalizm”.

8.5.1.2. Wizja „etatyzm, egalitaryzm, bezpieczeństwo” („tradycjonalizm”)

Podsumowanie treści wizji „etatyzm, egalitaryzm, bezpieczeństwo” zawiera tabela 8.6. We wcześniejszych wieloletnich badaniach odpowiadała jej wizja określana jako „tradycjonalna”, która była najbardziej wewnętrznie zwartha pod względem korelacji między zasadami, a w analizach czynnikowych odpowiedni czynnik wyjaśniał największy odsetek wariancji ogólnej. Cechy respondentów wybierających zasady tej wizji są wyraziste (por. aneks metodologiczny, tabela A.4), co dowodzi obecności w społeczeństwie odpowiedniego środowiska. Dominują tu osoby starsze, o niższym poziomie wykształcenia, przedstawiciele szeroko rozumianych usług, deklarujący ideologiczne identyfikacje prawicowe i stosunkowo często wchodzący w skład elektoratu Prawa i Sprawiedliwości.

Jak już pisaliśmy, podczas wczesnych badań z lat dziewięćdziesiątych XX w. tradycjonalizm miał charakter raczej pasywny niż aktywny, kojarzył się z potrzebą osłony przed wyzwaniem kapitalizmu, czego dowodził niski poziom korelacji z zasadami współzarządzania, partycypacji pracowniczej (partycypację wspierali raczej zwolennicy wizji „umiarkowanej modernizacji”). Na późniejszym etapie rozwoju polskiego kapitalizmu partycypacja zaczęła wiązać się z wzorem „tradycjonalnym”, który tracił charakter wyłącznie osłony przed wyzwaniami rynku, zaczął natomiast nabierać charakteru aktywnej krytyki urynkowania (neoliberalizmu), wyrażanej przez część młodszych respondentów.

Tabela 8.6. Treść wizji „etatyzm, egalitaryzm, bezpieczeństwo” („tradycjonalizm”)

Zasady (numeracja zgodna ze wskaźnikiem z tabelą 8.1)	Tak (zdecydowanie i umiarkowanie)	Ani tak, ani nie	Nie (zdecydowanie i umiarkowanie)
11. Państwo powinno regulować gospodarkę, tzn. tworzyć plany gospodarcze, kontrolować ceny, kontrolować płace.	41,1	15,6	42,2
10. Związki zawodowe powinny mieć duży wpływ na gospodarkę kraju.	45,4	22,1	29,7
12. Polityka podatkowa powinna dążyć do zmniejszania różnicy między zarobkami ludzi.	54,8	12,5	31,3
15. Pracownicy, którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), powinni mieć zagwarantowaną stałą umowę.	92,2	4,6	2,4
14. Pracownicy wykonawczy powinni mieć wpływ na zarządzanie firmami, w których są zatrudnieni.	52,9	16,7	27,7
13. Powinno się zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia.	85,2	5,4	9,0
16. Państwo powinno zapewniać każdemu obywatelowi podstawowe środki utrzymania, także temu, który nie pracuje.	31,7	17,4	49,5
9. Powinno się tworzyć sprzyjające warunki dla rozwoju polskich przedsiębiorstw i banków, lepsze niż dla zagranicznych przedsiębiorstw i banków.	82,1	8,5	9,1

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu, 2023 r., N = 602.

Odpowiedzi nie sumują się do 100.

8.5.1.3. Wizja „rozwój, konkurencja, protekcjonizm” („umiarkowana modernizacja”)

W większości naszych badań wyodrębniła się konfiguracja zasad, którą określiliśmy mianem „umiarkowana modernizacja”. We wstępnej części niniejszego rozdziału charakteryzowaliśmy ją jako łączącą akceptację gospodarki rynkowej i konkurencji, jednak z zastrzeżeniem, że będzie to bezpieczna gospodarka rynkowa, powodująca pewne utrudnienia, lecz niezagrożona bezrobociem, poza tym dozwolona będzie prywatyzacja, ale pod warunkiem, że polskie przedsiębiorstwa nie będą sprzedawane kapitałowi zagranicznemu. W przeszłości wizję tę określaliśmy jako „przyjazną gospodarkę rynkową”, bliską modelowi społecznej gospodarki rynkowej w wersji niemieckiej. W kolejnych pomiarach ta kompromisowa wizja ulegała pewnym zmianom, były pomiary, w których

wizje zbliżały się do układu dychotomicznego, ale regułą była obecność tej wizji. Jej aktualną treść zawiera tabela 8.7.

Omawiane badania ujawniają wizję o takim charakterze. W analizie klastrowej łączy ona bezpieczeństwo (bezpłatna ochrona zdrowia i stałe zatrudnienie), rozwój ekonomiczny (konkurencja, wspieranie technologii, przepływ pracowników) i protekcyjnistyczną ochronę polskiej przedsiębiorczości. Wizję określimy jako „rozwój, konkurencja, protekcyjnizm”.

Respondenci wybierający zasady tej wizji nie stanowią tak spójnej zbiorowości jak identyfikujący się z wizją „etatyizm, egalitaryzm, bezpieczeństwo”; w tym przypadku przeważają osoby starsze, w większości o wyższym poziomie wykształcenia i zajmujący wyższe pozycje ekonomiczno-zawodowe, zaznacza się wśród nich nadreprezentacja właścicieli przedsiębiorstw spoza sektora rolnego. Pod względem polityczno-ideologicznym respondenci są zbiorowością zróżnicowaną (por. aneks metodologiczny, tabela A.5).

Tabela 8.7. Treść wizji „rozwój, konkurencja, protekcyjnizm”

Zasady (numeracja zgodna ze wskaźnikiem z tabelą 8.1)	Tak (zdecydowanie i umiarkowanie)	Ani tak, ani nie	Nie (zdecydowanie i umiarkowanie)
7. Powinno się finansować z pieniędzy podatników ośrodki badawcze rozwijające w kraju najnowocześniejsze technologie.	72,3	9,9	16,2
8. Powinno się dofinansowywać z pieniędzy podatników zakładanie firm przez ludzi rozpoczynających działalność gospodarczą.	50,4	17,3	30,8
2. W gospodarce rynkowej bezrobocie powinno być dopuszczalne.	51,3	11,2	36,6
1. Zasada konkurencji jest dobra dla gospodarki.	78,5	13,5	6,1
5. Powinno się popierać swobodny przepływ pracowników z jednego kraju do innego.	71,3	9,7	17,5

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu, 2023 r., N = 602.

Procenty w wierszach nie sumują się do 100,0; pominięto braki odpowiedzi, braki danych itd.

8.5.1.4. Wizja „liberalizm”

We wcześniejszych badaniach wzór liberalny był mierzony dwoma zmiennymi, uzyskiwanymi w wyniku analiz czynnikowych: dopuszczeniem bezrobocia i zgodą na sprzedawanie przedsiębiorstw państwowych/polskich kapitałowi zagranicznemu. Koniunkcja poparcia dawała ok. 5% zwolenników, o niejednorodnym

profilu społeczno-demograficznym, przy pewnej nadreprezentacji właścicieli firm, pracowników fizyczno-umysłowych oraz wyborców Konfederacji (por. aneks metodologiczny, tabela A.6). W kwestionariuszu aktualnych badań znalazły się podobne zmienne, lecz macierz korelacji zasad oraz analiza klastrowa wygenerowały inny skład wizji, co można interpretować jako efekt społecznej normalizacji bezrobocia w świadomości ekonomicznej Polek i Polaków (por. tabela 8.8). Dopuszczenie bezrobocia uległo normalizacji, przestało być trafnym wskaźnikiem liberalizmu i weszło w skład wizji „rozwój, konkurencja, protekcjonizm”, będącej aktualną postacią „umiarkowanej modernizacji”.

Tabela 8.8. Treść wizji „liberalizm”

Zasady (numeracja zgodna ze wskaźnikiem z tabelą 8.1)	Tak (zdecydowanie i umiarkowanie)	Ani tak, ani nie	Nie (zdecydowanie i umiarkowanie)
3. Pracodawcy powinni mieć prawo zwalniać bez odprawy pracowników, dla których nie ma pracy w danym momencie.	10,9	9,4	78,6
6. Należy zlikwidować powszechny, obowiązkowy system emerytalny i pozwolić, aby obywatele sami decydowali, czy chcą oszczędzać na emeryturę.	44,9	9,9	45,1
4. Powinno się zezwalać kapitałowi zagranicznemu na kupowanie polskich przedsiębiorstw bez ograniczeń.	14,7	6,7	77,1

Źródło: badanie COV-WORK, II fala panelu, 2023 r., N = 602.

8.6. Podsumowanie

Na pierwszym miejscu należy podkreślić pojawienie się w wyniku analiz z lat 2021 i 2023 trzech wizji, które były osiami normatywnych wizji gospodarki od badań zapoczątkowanych w 1991 r. („liberalizm”, „umiarkowana modernizacja” i „tradycjonalizm”). Analizy wizji gospodarki dobrze urządzonej w okresie wielokryzysu dowodziły zarówno braku istotnych zmian w układzie wizji GDU, jak też pewnych charakterystycznych przesunięć w hierarchii zasad odnoszących się do bezpieczeństwa egzystencjalnego Polek i Polaków. Podkreślamy tę okoliczność, bowiem w przeszłości kryzysy społeczno-gospodarcze powodowały istotne zmiany w układzie wizji (okres przełomu ustrojowego, kryzys pod koniec pierwszej dekady XXI wieku). Układ wizji i ich cechy dystynktywne pozostały więc niezmiennione, niemniej badania z 2016 r. oraz panelowe z lat 2021

i 2023 dowodziły, że w porównaniu z sytuacją obserwowaną w 2016 r. wzmożyły się zagrożenia egzystencjalne, związane z sytuacją na rynku pracy i w ochronie zdrowia. Spowodowało to wzrost obaw przed liberalizacją stosunków pracy i wzrost oczekiwań rozszerzenia usług ze strony publicznej ochrony zdrowia. Nie potwierdziły się natomiast hipotezy dyktowane przez teorię racjonalnego wyboru, dotyczące oczekiwań wzmoczonej ochrony ze strony państwa i obniżenia poziomu poparcia dla mechanizmów rynkowych. Pojawił się efekt przeciwny – obniżenie oczekiwań interwencji państwa i wzmocnienie akceptacji mechanizmów rynkowych.

Traktujemy to jako potwierdzenie patchworkowego charakteru polskiego porządku społeczno-ekonomicznego, w którym osnowa instytucjonalna nie jest dostatecznie spójna i komplementarna, a państwo traci społeczne uznanie u większości osób objętych badaniami. Na to nakłada się patchworkowa sytuacja w ochronie zdrowia, w której współdziałają podmioty o różnej logice instytucjonalnej, wzajemnie nieskoordynowane, stanowiące dobitny przykład patchworku. Wywołują one w społeczeństwie oczekiwania, aby „zapewniać wszystkim obywatelom bezpłatną ochronę zdrowia” – niemal 85% badanych osób w ramach reprezentatywnej próby ogólnopolskiej składało takie deklaracje w 2023 r.! Patchwork w przypadku rynku pracy wywołuje silne oczekiwanie bezpieczeństwa zatrudnienia (Muszyński, 2019). Mimo prób regulacji nadal pierwsze miejsce wśród postulatów zajmuje oczekiwanie, aby ci „którzy chcą być zatrudnieni na stałe (na umowę na czas nieokreślony), mieli zagwarantowaną stałą umowę”. Nie dziwi to w sytuacji, gdy tzw. atypowe formy zatrudnienia noszą znamiona woluntarystycznie zarządzanych i nieprzyjaznych pracownikom nisz ekonomicznych. Tematykę jakości miejsc pracy w warunkach wielokryzysu rozwijamy szerzej w kolejnym rozdziale książki.